

Наталія МАТВІЄНКО,  
Ірина САВЧЕНКО  
Київ

## НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ КНИГОВИДАВНИЦТВА В УКРАЇНІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ (1917 – 1920 рр.)

*У статті розглядається історіографічний аспект проблеми розвитку українського книговидавництва в революційний період 1917 – 1920 рр.*

*Ключові слова: історіографія, книги, видавнича діяльність, революція, українська мова, українські уряди.*

Революційні потрясіння в Україні 1917 – 1920 років супроводжувались широкомасштабною національною культурно-просвітньою роботою, якою опікувалися українські уряди, політичні партії, громадські організації, представники інтелігенції. У розмаїтті проявів національно-культурного відродження особливе місце посідала книговидавнича справа, яка була значимим чинником культурного, ідеологічного, політичного впливу на суспільство, формування у його членів світоглядних засад.

У радянській історіографії українське національне книговидавництво 1917 – 1920 рр. зазнавало відвертого ідеологічного препарування. Виключенням (чи не єдиним) є фахове дослідження сучасника і учасника подій, відомого книгознавця Ю.Меженка<sup>1</sup>. Підкреслимо, що воно побачило світ у 1920-х роках, коли було ще можливо відносно неупереджено згадувати про недалекі революційні часи. У подальшому партійно-радянські урядові кола турбувало те, що в роки революції радянські книжкові видання в Україні були лише вкрапленням в морі друкованої продукції. Ця точка зору знайшла відображення і в радянських історіографічних сентенціях: "Серед книжкової продукції часів громадянської війни тільки окремі книги були радянськими. Всі інші видання являли собою майже виключно буржуазно-націоналістичну і антирадянську літературу. Переважали книги, в яких викладалася фальсифікована історія України, вихвалялися зрадники українського народу. Навіть учбова література була пройнята отрутою націоналізму"<sup>2</sup>. Звичайно, при домінуванні в історіографії таких тез не доводиться сумніватися в спрямованості та результатах досліджень радянський істориків.

Сучасний стан вивчення проблеми відзначається багатоплановістю постановки наукових завдань та застосуванням відповідного інструментарію для їх вирішення. Між тим, науковий доробок вітчизняних дослідників книговидавничої справи часів Української революції 1917 – 1920 рр. не знайшов належного історіографічного переосмислення. Зауважимо, що історіографія проблеми не стала предметом спеціального дослідження. Як правило, ми зустрічаємо фрагментарні матеріали ілюстративного характеру, які послугують виконанню більш широких наукових завдань<sup>3</sup>. Безумовно, що заявлена проблема є атрибутом дисертаційних історіографічних оглядів, але й тут вона носить досить-таки узагальнений характер<sup>4</sup>.

Новітній період вивчення книговидавничої справи в Україні часів революції розпочався на зламі 1980 – 1990-х років. Можливість використання раніше закритих архівних документів і матеріалів, видань, які зберігалися в "спецхранах", відхід від заідеологізованості дозволили науковцям приступити до проведення якісно нових досліджень, підняти джерельний рівень їх забезпечення. Відповідно, "свіжістю" відзначалися постановка наукових проблем та шляхи їх вирішення.

Одна з перших наукових розвідок, яка відкрила новий етап дослідження історії книговидавництва періоду 1917 – 1920 рр., належала перу Я.Дашкевича і стосувалася місця і ролі критико-бібліографічного журналу "Книгарь" в українському культурному відродженні революційної доби. Журнал, як літопис українського письменства, започаткований видавничим товариством

"Час" виходив у Києві в 1917 – 1920-му рр. Наклад видання у 3,5 тисячі примірників (перше число побачило світ у вересні 1917 р.) засвідчував про розмах і значимість української видавничої справи в умовах революційного часу. Автор на підставі різностороннього аналізу журнальних публікацій звертає увагу на масштаби та проблеми книговидавничої справи в Україні періоду революційної доби, наголошує на наявності потужного творчого потенціалу в дописувачів і співробітників видання. Аналітичні статті, до яких були причетні відомі політики, діячі української культури, бібліографічна складова часопису давали підстави для глибокого розуміння стану і перспектив української книговидавничої діяльності<sup>5</sup>.

У середині 1990-х років появляються окремі статті та дисертаційні роботи, в яких як одна із складових розглядається й проблема українського книгодання<sup>6</sup>. Напрацювання джерел, їх аналіз та узагальнення дозволили авторам обґрунтувати тезу про те, що книговидавництво було важливим компонентом українського національного руху.

На часі було спеціальне дослідження. У 1996 році у світ вийшла монографія Т.Ківшар з історії українського книжкового руху в 1917 – 1923 рр.<sup>7</sup> Вона класифікує цей процес як історичне явище і комплексно підходить до його аналізу. Хронологічно і тематично лівова частка змісту монографії стосується книговидавничих процесів періоду Української революції. Залучення архівних документів і матеріалів дозволило дослідниці простежити сутнісні складові книговидавничого руху, його специфіку та особливості. Важливо, що автор розглядає проблему через призму державної книговидавничої політики Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, УСРР та механізмів її реалізації. Наголосимо, що в сюжетну лінію роботи вдало вплітається діяльність відомих політиків, які прямо чи опосередковано впливали на книговидавничі процеси.

У поле зору науковця потрапили ті органічні складники книговидавничої діяльності, які засвідчують багатогранність роботи над створенням книжкової продукції: формуванню видавництвами тематичного "видавничого портфелю", їх співпраця з авторами, поліграфічними підприємствами, постачання паперу і фарби на виробництво, забезпечення професійності друкарів.

Аналіз дослідження Т.Ківшар дає підстави стверджувати, що воно й до сьогоднішнього дня є найбільш наповненим як за своїм тематичним спрямуванням, так і розв'язанням окремих наукових проблем щодо розвитку книговидавничої справи в Україні у вказаний період.

Українському національно-культурному відродженню присвячений цикл робіт Д.Ф.Розовика 1990-х – початку 2000-х років, який знайшов логічне завершення виходом монографії та докторської дисертації<sup>8</sup>. Зауважимо, що автор підпорядковує питання, пов'язані з книговидавничою справою, вирішенню більш широких завдань, які він визначає в руслі досліджень культурного будівництва в Україні у 1917 – 1920 рр. На черговому монографічному дослідженні Д.Ф.Розовика і сфокусуємо нашу увагу<sup>9</sup>. Власне, можна вважати, що ця монографія є узагальненням його попередніх численних наукових розвідок з тематики культурно-освітнього життя, пов'язаного, зокрема, й з видавничою справою в Україні 1917 – 1920-го рр. Дослідженню притаманний комплексний аналіз проблеми видавничої діяльності як складової забезпечення культурного відродження й суспільного життя українського народу. Воно відзначається багатоаспектним поглядом на проблему.

Передусім наголосимо, що в полі зору автора постійно перебувають питання державного курсу щодо розбудови національної видавничої справи, забезпечення населення літературою рідною мовою. Він звертає увагу на труднощі політичного та економічного характеру, які стримували розвитку книговидавництва, аналізує освітньо-культурні чинники, які, у свою чергу, прискорювали його розвиток у часи Української Центральної Ради (УЦР), Української Держави (УД) та Директорії УНР. Державна політика на підтримку і забезпечення книговидавництва є стержневою основою всього авторського наукового аналізу.

На думку дослідника, у часи УЦР пріоритетні напрями розвитку книговидавничої справи визначалися потребами "налагодження масового видавництва навчальної, художньої, суспільно-політичної літератури без якої неможливе було будівництво національної системи освіти, проведення широкої культурно-освітньої роботи серед населення та відродження духовності українського народу". Особливість книговидавництва періоду УД полягала в продовженні курсу УЦР, але з акцентом на радикальне збільшення видань насамперед навчальної

літератури. Розбудові українського книгодрукування серйозну увагу, не зважаючи на численні ускладнення, пов'язані, зокрема, з бойовими діями, приділяли Директорія, уряд УНР. У силу низки обставин урядовці УНР змушені були сконцентрувати основні зусилля в книговидавничій справі на Поділлі, формувати автономні видавничі осередки при міністерствах, залучити до вирішення невідкладних завдань забезпечення населення книгами закордонні видавництва.

Важливо зазначити, що автор акцентує увагу як на заходах державних інституцій, спрямованих на розвиток книговидавничої справи в регіонах, так і роботі по її налагодженню місцевих органів влади, громадських, культурницьких організацій, зокрема товариств "Прогрес", "Світа". Закономірно, що не залишилася поза науковим аналізом й діяльність найбільш потужних видавництв ("Дитяча хата", "Дністер", "Криниця", "Промінь", "Слово", "Вернигора", "Стяг", "Криниця", "Рідна думка" та інш.), які на різних етапах відігравали ключову роль в реалізації державних та громадських видавничих проектів. Доказовими в роботі виглядають сюжети по фінансовому, матеріально-технічному забезпеченню поліграфічної бази, видавничого процесу загалом.

Науковець наводить узагальнюючі дані про випуск україномовної літератури. Так, за його наближеними підрахунками навесні 1917 р. "з друкарень вийшло майже 300 тис. українських книжок, що кількісно становило 10% україномовної літератури випущеної в Україні за попереднє десятиліття". На літо 1917 р. було надруковано близько 100 найменувань різних книг тиражем по декілька тисяч примірників кожної. Впродовж другої половини 1917 – весни 1918 р. спостерігалось нарощування масового випуску україномовної літератури (видруковано, за підрахунками автора, понад 700 найменувань різної літератури з накладом окремих видань у декілька десятків тисяч примірників). На підставі проведеного аналізу науковець приходить до висновку, що в період Центральної Ради "були закладені основи національного книговидавництва. Випущена в цей час література поступово забезпечувала школу, позашкільну освіту, потреби населення художньою та іншою літературою, друкованою рідною мовою".

За Гетьманату видавничий відділ Міністерства народної освіти та мистецтва оголосив конкурс на написання підручників для українських шкіл з усіх предметів. До осені 1918 р. в Україні було видруковано 130 назв підручників і посібників загальним тиражем понад 2 млн. примірників. За даними дослідника загальний тираж книжок, надрукованих в УД, не враховуючи шкільних підручників, сягав 4,5 – 5 млн. примірників і дав можливість поступово наповняти необхідною літературою як численні навчальні заклади різних рівнів, так і громадські бібліотеки.

Автор зазначає, що в Україні і зарубіжжі в добу Директорії, у 1919 р. було видруковано 1450, а в 1920 р. – 1350 найменувань навчальної, художньої, суспільно-політичної та іншої літератури загальним тиражем близько 10 млн. примірників, більшість з яких були надруковані українською мовою. Ці показники були значно вищі, навіть порівняно з кількістю випущеної літератури у більш сприятливий в економічному й політичному плані період Гетьманату.

Дослідження вигідно вирізняється тим, що воно насичене назвами творів і робіт українських та світових письменників-класиків, політичних, громадських діячів, які за часів Української революції друкувалися найчастіше і виходили найбільш масовими накладами.

Автор звертає увагу на заходи радянсько-більшовицького керівництва по фактично монопольному і цензурованому використанню українського книговидавництва для пропаганди серед населення своєї ідеології, політики та привернення на свою сторону народних мас. Реалізація більшовицької концепції книговидавничої справи призвела до її централізації, створення у 1919 р. Всеукраїнського видавництва при ВУЦВК.

Загалом можна стверджувати, що дослідження Д.Ф.Розовика значно розширює уяви про розвиток національного книговидавництва в роки Української революції 1917 – 1920 рр. і є вагомим внеском у історіографію проблеми.

Науковці проявляють зацікавленість окремими періодами розвитку видавничої діяльності. Так, зокрема, видавничій справі в Україні часів Директорії присвячена ґрунтовна стаття Е.Мельника<sup>10</sup>.

Для історіографії книговидавничої діяльності характерний нерівномірний підхід до дослідження тих чи інших питань. Насамперед мову потрібно вести про співвідношення тематики видань, їх призначення. У цьому випадку безперечно лідируюче місце належало виданню підручників, посібників, навчально-методичної літератури загалом.

Не дивно, що саме цій ланці видавничої діяльності присвячена значна кількість наукових

розвідок різного рівня довершеності. Практично у всіх дисертаційних роботах віднаходимо фрагменти, які стосуються цієї проблеми.

Зупинимося на найбільш, на наш погляд, вдалих наукових дослідженнях. Насамперед це стосується статей А.М.Боровика, в яких простежується діяльність по забезпеченню українськими підручниками учнів шкіл різного рівня<sup>11</sup>. Залучення широкого масиву джерел, їх глибокий аналіз дозволив автору відтворити реальну картину задоволення попиту на навчально-методичну літературу. Питання, пов'язані з видавничою діяльністю, знайшли чільне місце в його дисертаційному<sup>12</sup> та монографічному<sup>13</sup> дослідженнях.

Відомий дослідник історії української вищої школи, державних університетів О.М.Завальнюк узагальнив свої численні публікації, зокрема й з питань видавничої діяльності, в ґрунтовній монографії<sup>14</sup>. Для характеристики книговидавництва автору притаманні скрупульозне вивчення джерел, виваженість наукового аналізу й висновків. Сюжети, присвячені різним формам видавничих справ, які стосувалися університетів, розглянуті достатньо вичерпно і, здається, повністю закривають цю нішу як наукову проблему.

Активна участь у державотворчих процесах, культурно-освітньому житті товариств "Просвіта" спонукали вчених до активного дослідження їх діяльності. Наукові публікації проливають світло на видавничі справи, якими опікувалися товариства на місцях, тематику художніх творів та суспільно значимих видань, які побачили світ під егідою організацій "Просвіта"<sup>15</sup>.

Багатопланова тематична наповненість щомісячника "Книгарь", діяльність його редакції також знаходиться в полі зору науковців. Низка публікацій стосуються історії створення журналу, його цінності як джерела до бібліографії української книги та дослідження книговидавничої діяльності інтелігенції в роки Української революції<sup>16</sup>. У новітніх наукових дослідженнях аналізується тематика публікацій журналу, робота редакції по висвітленню стану та проблем книговидавничої справи, її особливостей, які диктувалися умовами революційних років. Через призму статей С.Єфремова "Голод на книжку", Г.Дмитренка "Ціна на книгу", А.Вечерницького "Про потребу родинного журналу" та інших, опублікованих на сторінках "Книгаря", автори акцентують увагу на злободенних питаннях, які переживала тогочасна книговидавнича справа. Небезпідставно дослідники наголошують, що питання книжкової цінової політики та спекуляцій книгами, оформлення книг, тематичної палітри українських часописів, якість дитячих видань, русифікації у книговидавничій справі, діяльності як уже відомих, так і новостворених видавництв та інші склали основу редакційної політики щодо підготовки фахових аналітичних та інформаційних публікацій, які з'являлися на шпальтах часопису впродовж всього часу його виходу в світ<sup>17</sup>.

Проблеми книговидавничої справи знайшли відображення в дисертаційних дослідженнях, які стосуються теорії та історії видавничої справи. Історії черкаського видавництва "Сіяч" в 1917 – 1920 роках присвячено дослідження Л.В.Фіть. Автор аналізує організаційні засади роботи видавництва, роботу з авторським активом (умови співпраці з авторами, рецензування поданих до друку матеріалів), тематику та кількісні показники друкованої продукції<sup>18</sup>.

Таким чином, проблеми української книговидавничої справи 1917 – 1920-го років знайшли відображення в низці наукових досліджень. Науковий аналіз та результати вивчення книговидавничих процесів періоду Української революції засвідчують, що книговидання було важливою складовою національно-культурного, політичного життя українського суспільства.

<sup>1</sup> Меженко Юр. Українська книжка часу Великої Революції // Життя й революція. № 10 – 11. – 1927. – С. 107 – 121; № 12. – 307 – 322.

<sup>2</sup> Див.: Молодчиков О.В. Українська Радянська книга (1917 – 1964) // Книга і друкарство на Україні. – К., 1964. – С. 216.

<sup>3</sup> Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – К., 2003. – С. 287.

<sup>4</sup> Ківшар Т.І. Український книжковий рух: книговидання та книгопоширення (1917 – 1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 1996. – 36 с.

<sup>5</sup> Дашкевич Я. "Книгарь" – журнал епохи революцій і контрреволюцій // Україна. Наука і культура. Вип. 25. – К., 1991. – С. 26 – 44.

<sup>6</sup> Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. № 2 –3. –

1993. – С. 17 – 28; Рудий Г.Я. Періодична преса – джерело вивчення національно-культурної політики Української держави (1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни". – К., 1995. – 22 с.; Машевський О.П. Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України". – К., 1997. – 16 с.

<sup>7</sup> Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.). – К., 1996. – 344 с.

<sup>8</sup> Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920). – К., 2002. – 311 с.

<sup>9</sup> Розовик Д. Культурне будівництва в Україні у 1917 – 1920 рр. – К., 2011. – С. 160 – 179.

<sup>10</sup> Мельник Е. Видавнича справа в Україні в період Директорії // Етнічна історія народів Європи. Вип. 6. – К., 2000. – С. 73 – 77.

<sup>11</sup> Боровик А. Створення українських підручників за часів Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Сіверянський літопис. № 6. – 2001. – С. 3 – 8; його ж: Підготовка шкільних підручників за часів української держави гетьмана П.Скоропадського // Сіверянський літопис. № 1. – 2002. – С. 3 – 9.; його ж: Діяльність педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками // Сіверянський літопис. № 2. – 2002. – С. 3 – 10; його ж: Вирішення проблеми забезпечення українськими шкільними підручниками за Директорії УНР // Сіверянський літопис. № 4. – 2002. – С. 14 – 20.

<sup>12</sup> Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України". – Харків, 2005. – 36 с.

<sup>13</sup> Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.). – Чернігів, 2008. – С. 209 – 281.

<sup>14</sup> Завальнюк О.М. Утворення й діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – 644 с.

<sup>15</sup> Заворський С. Видавнича діяльність Київської "Просвіти" в 1917 – 1919 роках // Вісник Книжкової палати. –1999.– № 6.– С. 23 – 26; Розовик Д. Культурно-освітня діяльність товариства "Просвіта" ім. Т.Шевченка Києва у 1906 – 1920 рр. Другий період (1917 – 1920) // Часопис української історії. Збірник наукових статей. Вип. 7. – 2007. – С. 86 – 90; його ж: Культурно-освітня робота громадських організацій Київщини у роки національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 19. – Тернопіль, 2007. – С. 185 – 192; його ж: Просвітний рух на Волині у роки національно-визвольної революції (1917 – 1920 рр.) // Часопис української історії. Вип. 8. – К., 2007. – С. 75 – 80; його ж: Культурно-освітня робота громадських організацій у роки національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.) // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип. 11. – 2008. – С. 20 – 28.

<sup>16</sup> Петров С. Так народжувався часопис "Книгар" // Друкарство. № 1. – 2001. – С. 4 – 6.; Чорній В.В. Журнал "Книгарь" (1917 – 1920) як джерело до бібліографії української книги // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. Вип. 3. – Львів, 1995. – С. 107 – 115. Телячий Ю.В. Журнал "Книгар" як джерело дослідження книговидавничої діяльності інтелігенції в роки української революції (1917 – 1920 рр.) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917 – 1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 6 – 7 грудня 2007 р.). – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 269 – 275.

<sup>17</sup> Гринівський Т., Копистинська І. До проблеми українського книговидання (на матеріалі часопису "Книгар") // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. № 1. – 2011. – С.171 – 176.

<sup>18</sup> Фіть Л.В. Видавництво "Сіач" в історії української видавничої справи (1917 – 1920 рр.): автореф. ... канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.05. "Теорія та історія видавничої справи та редагування". – К., 2011. – 19 с.

*В статье рассматриваются историографические аспекты проблемы украинского книгоиздательства в период 1917 – 1920 гг.*

*Ключевые слова: историография, книги, издательская деятельность, революция, украинские правительства.*

*The article deals with the historiographical aspect of the problem of evolution of the Ukrainian book publishing during revolutionary period 1917 – 1920.*

*Key words: historiography, books, publishing, revolution, Ukrainian language, Ukrainian governments.*